

Eski Uygurca *sarıt* (kıl-) ifadesi üzerine

Hasan İSİ¹

APA: İsi, H. (2019). Eski Uygurca *sarıt* (kıl-) ifadesi üzerine. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (17), 40-46. DOI: 10.29000/rumelide.656605.

Öz

Eski Uygurca, Budizm ve Manihaizm temelli dinî eserlerden meydana gelmiş söz varlığının ağırlıkta olduğu felsefi bir dönemdir. Budizm ve Manihaizm gibi dinlere ait felsefi görüşlerin anlatıldığı bu dönem, sahip olduğu dinî eserlerle ilgili öğretiler içerisinde yer alan uygulamaları halka aşıl原因an sisteme sahiptir. Eski Uygur Türkçesinin sahip olduğu bu felsefi yön, Türk dilinin işlenmişliğini göstermesi bakımından önemlidir. Özellikle çok dilli Uygur rahiplerinin Budizm temelinde tercüme faaliyetleri neticesinde ortaya koydukları bu dinî terminoloji, hem yabancı kelimelerden hem de Türkçe kelimelerden oluşan birikimin ve işlenmişliğin ürünüdür. Kültürel etkileşimler neticesinde gelişen dinî yaşam doğrultusunda halka anladığı dille seslenmeyi isteyen Uygur rahipleri, bu doğrultuda Budizm ve Manihaizm gibi dinlere ait sözcükleri, öncelikle Türkçeleştirme yoluna girerek Türk dilinin terim türetme gücünü ortaya koydukları kelimelerle sergilemişlerdir. Çok dilli Uygur rahipleri, yabancı sözcüklere Türkçe karşılıklar verme konusunda Türk dilinden istifade edemedikleri durumda, kaynak dil konumundaki Sanskritçe sözcükleri Toharca, Çince ve Soğdca gibi dillerden alarak Türkçe ve yabancı sözcüklerden oluşan dinî bir terminoloji ortaya koymuşlardır. Türk dilinin dinî terminolojisiyle ilişkili terimlerden biri de, ilk kez Eski Uygurcaya ait metinlerde karşımıza çıkan “akılda tutmak, belli bir ritimle bir ritüeli tekrar edip ezberlemek” anlamı *sarıt* (kıl-) ifadesidir. Bu ifade, özellikle, Uygurların Yüan hanedanlığı döneminde Tibet Budizmine dayalı Tantrik Türk Budizmi içerisinde kilit roldeki “büyü formülleri”ni gösteren *mantra* ve *dhāraṇī* kavramlarının uygulanma yöntemiyle ilgili Budist bir terimdir. Bu çalışma ile, öncelikle *sarıt* (kıl-) ifadesinin geçtiği metinlere yer verilerek ifadenin sahip olduğu kullanım sıklığına ve Uygur imlasındaki gösteriminde yaşanan ikiliğe yer verilecektir. İfadenin tanıklandığı metinlerin ait olduğu Budist gelenek yazılı tanıklardan belirlenerek *sarıt* (kıl-) deyimini oluşturan *sarıt* sözcüğü üzerine köken bilgisel değerlendirmelere girişilecektir. İlgili tanıkların yer aldığı metinlerde, araştırmacıların köken noktasında değerlendirmelerden kaçışı, sözcüğün belirsizliğe sahip oluşundan kaynaklanmaktadır. Bu çalışma ile, sınırlı sayıda metinde yer alan *sarıt* ifadesinin kökeni noktasında ortaya konulan Türkçe ve İranî diller görüşü, ilgili bölüm içerisinde tartışılarak sözcüğün sahip olduğu oluşuma değinilmeye çalışılacaktır. Bu bölümde, sözcüğün Türkçe oluşu noktasında var olan **sari*+*t* biçiminin kök ve ek arasında uyumsuzluk oluşturması, ifadenin Uygurların etkileşim içerisinde olduğu bir dilden alındığı görüşünü doğurmaktadır. Özellikle Eski Uygurca içerisinde *mantra*, *dhāraṇī* ve *sūtra* gibi büyü formüllerinin mırıldanarak tekrar edilmesi ritüeliyle uyuşan Soğdca *srūtya* ve Pehlevce *srōd* kelimeleri, sözcüğün geldiği kaynak dille ilişkili ifadelerdir. Eski Uygurca içerisinde İranî dillerle temasın özellikle Soğdca ve Toharca ile gerçekleştiği göz önüne alındığında, ifadenin kökeni noktasında kaynak dilin Soğdca ve Toharcaya yöneldiği görülmektedir. Bu doğrultuda, *sarıt* sözcüğünün kökeni noktasında tartışılan ve üzerinde görüş bildirilen nokta, kelimenin Toharcada yer almayışı ile ifadenin Soğdcadan Eski Uygurcaya *srūtya* biçiminden aktarıldığı üzerinedir.

Anahtar kelimeler: Eski Uygurca, dinî terminoloji, *mantra*, *dhāraṇī* ve *sūtra*.

1 Dr., (Ankara, Türkiye), hasanisi21@yahoo.com.tr, ORCID ID: 0000-0001-7269-3596 [Makale kayıt tarihi: 26.10.2019-kabul tarihi: 20.12.2019; DOI: 10.29000/rumelide.656605]

On the expression of Old Uyghur *sarıt* (kıl-)

Abstract

Old Uyghur Turkic, Buddhism and Manichaeism-based religious works is a philosophical period of vocabulary predominantly. This period in which the philosophical views of religions such as Buddhism and Manichaeism are explained, has a system that instills the practices in the doctrines about religious works. This philosophical aspect of Old Uyghur Turkic is important in terms of showing the processing of Turkic language. This religious terminology, which is revealed by multilingual Uighur priests as a result of Buddhism translation activities, is the product of the accumulation and processing of both foreign words and Turkish words. The Uyghur priests, who wanted to speak to the public in line with the religious life developed as a result of cultural interactions, displayed the words belonging to religions such as Buddhism and Manichaeism with the words they put forward in the way of Turkicization by firstly introducing the power of Turkic language to derive terms. The multilingual Uyghur priests, when they could not benefit from the Turkic language in terms of providing Turkic equivalents to foreign words, obtained a religious terminology consisting of Turkic and foreign words by taking the Sanskrit words as the source language from languages such as Toharian, Chinese and Sogdian. One of the terms related to the religious terminology of the Turkic language is "keeping in mind, repeating and memorizing a ritual with a certain rhythm". This is a Buddhist term, in particular, about the way in which the Uyghurs *mantra* and *dhāraṇī* are applied to the key role of "magic formulas" in Tantric Turk Buddhism based on Tibetan Buddhism during the Yuan dynasty. In this study, first of all, the texts in which the expression *sarıt* (kıl-) is mentioned will be used and the frequency of usage of the expression and the duality experienced in the expression of Uyghur will be included. The Buddhist tradition to which the texts are witnessed will be determined from the written witnesses and the information about the origin of the word *sarıt*, which forms the phrase *sarıt* (kıl-), will be attempted. In the texts of the relevant witnesses, the researchers' escape from evaluations at the point of origin stems from the uncertainty of the word. In this study, the opinion of Turkic and Iranian languages put forward at the point of origin of *sarıt* expression in a limited number of texts will be discussed in the relevant section and the formation of the word will be discussed. In this section, the discrepancy between the root and the suffix of *sari + t, which exists at the point where the word is Turkic, leads to the opinion that the expression is taken from a language in which Uyghurs interact. Especially in Old Uyghur, the words Sogdian *srūtya* and Pahlavi *srōd*, which are consistent with the ritual of mumbling repetition of magic formulas such as *mantra*, *dhāraṇī* and *sūtra*, are expressions related to the source language of the word. Considering that the contact with Iranian languages in Old Uyghur especially took place with Sogdian and Toharian language, it is seen that the source language is oriented towards Sogdian and Toharian language at the point of origin. In this respect, the point discussed and discussed on the point of origin of the word *sarıt* is that the word is not included in Toharian and that the expression is transferred from Sogdian to Old Uyghur in *srūtya* form.

Keywords: Old Uyghur, religious terminology, *mantra*, *dhāraṇī* and *sūtra*.

Giriş

Türk dilinin felsefî ve soyut yönünü sahip olduğu gelişkin üslupla yansıtan Eski Uygurca, Uygur Türklerinin kültürel ve dinî amaçlar çerçevesinde, etkileşime girdikleri halklarla oluşturdukları temaslar etkisinde kapsamlı eserlerin ortaya konduğu edebi bir dönemdir. Zamanla Uygur toplumu içerisinde

kök salan Budizm doğrultusunda gelişen Türk dili, bu dine ait dinî terimleri Budizmin kaynak dilleri olan Sanskritçe ve Çince yerine doğrudan etkileşime girdikleri Soğdlar ve Toharlardan almıştır. Türkçenin dinî terminolojisinin ilk ürünlerinin verildiği dönem olma özelliği de taşıyan Eski Uygurca, Budizmin kaynak dillerinden olan Sanskritçe ve Çince dinî terimleri, bir yandan Soğdca ve Toharcadan kopyalarken diğer yandan Uygur rahiplerinin kurmuş oldukları tercüme heyetiyle ilgili dinî terimlere Türkçe karşılıklar verme yolunu izlemiştir. Felsefi üsluba sahip olan Budizmi anlatma adına, halkın anladığı dille basit bir anlatım tarzını amaç edinen Uygur rahipleri, ilgili terimi basitleştirme ve yaygınlaştırma adına eş anlamlı Türkçe sözcükle bu yabancı terimi bir arada kullanıp yabancı sözcüğün halk arasında yaygınlaşmasını istemişlerdir.

Bu çalışma, ilk kez Eski Uygurca metinlerde tanıklanan özellikle Budizm temelli Tantracı geleneğin ürünü olan *dhāraṇī* “sihir” anlatılarının akılda tutulmasını, ezberlenmesini karşılayan *sarīt* (kıl-) ifadesinin dönem metinleri içerisindeki kullanımlarını ve kökenini belirlemeyi hedeflemektedir. Tibet Budizmi olarak bilinen ve Uygurlar tarafından Türk Budizmi ile sentezlenen Tantrik Türk Budizminin *mantra* ve *dhāraṇī* türlerinin zihinlere yerleşmesinde etkin olan *sarīt* sözcüğü üzerine yapılan sınırlı sayıdaki değerlendirmeleri çözüme ulaştırmak isteyen bu çalışma, sınırlı sayıdaki yazılı tanığa rağmen sözcüğün kökeni noktasında kesin görüşlere ulaşmayı hedeflemektedir.

1. Eski Uygurca metinlerde *sarīt* (kıl-) ifadesi

Çalışmanın bu bölümünde, ilk kez Eski Uygurca metinlerde tanıkladığımız *sarīt* (kıl-) kelimesinin dönem metinlerinde sahip olduğu kullanımlara yer verilerek ilgili sözcüğün Budizm içerisinde ifade ettiği kavramsal değer ortaya konmak istemiştir.

AY I 646-649: ol xung uṭik tägsinü drni-līy munčūq tägsinü turur saqinip drni-sin tnginčä yaray-ünča birgär *sarīt qīlu* sözlägi ol (Zieme 1996: 114), (AY 1994: 71). “daß die Silbe hüm, sich dreht, daß das Dhāraṇī-Juwel sich dreht, die dhāraṇī soll man entsprechend dem Maß und der Norm machen (?) und rezitieren.” (Zieme 1996: 115).

BT VII 87-89: oom včir-a ṭutda sarva darm-a včir-a ṭutdo xang *sarīt qīlu* üç qata sözlöp aditdit qolunyu ol (Kara-Zieme 1976: 34). “om vajra [ṣuddah sarva] dharmah vajra ṣuddho ham rezitierend. [drei]mal sprechen und um Segen [flehen]” (Kara-Zieme 1976: 34).

Dışastvustık 667-671: kim kayu tnl(1)glar bo dışastvustık atl(1)g sudur erdinig agız- da tutsar *sarīt kalsar* boşgunsar okasar nomlasar köñülte tutsar azu y(e)me etözde kö[rkit]ser ol kişi bir otuz katın ajunlarta togumın ödeçi çatısmarı bolur (Kaljanaova 2005: 113-114). “Herhangi bir canlı varlık *Dışastvustık* adlı bu sutra incisini ezberlese, öğrense, okusa, öğretse, akılda tutsa veya davranışlarıyla gösterse, o insan daha önceki 21 dünyadaki doğumunu hatırlayanlardan (*jātismara*) olur.” (Kaljanova 2005: 130).

Dışastvustık 716-718: *s(a)rit kılup* okı[(sar)]lar{r} ortusinta barmışda y(e)me köñülkermiş k(e)rgek... (Kaljanova 2005:119). “Bu *Dışastvustık* (adlı) sutra incisini bütünüyle öğrenip ezberle okusalar (bile)...” (Kaljanova 2005: 131).

UV 085-093: okıgu-ka *sarīt kılgu-ka* : sakıngu-ka: bışrunğu-ka: ögü-kä: tapıngu-ka: tutgu-ka: boşgunğu-ka: montag-ın alku t(ä)ṅri yer-lärintä ärtäçi t(ä)ṅri-lär urı-ları birlä çampudivip-takı tnl(1)glar-nıṅ asıg-lık-ı mäjilik-i üçün bo darnı birlä: mudur-nı tutuzur m(ä)n (İsi 2019: 156), (U II 1911: 33-34). “Okumak, ezberlemek, düşünmek, öğrenmek, idrak etmek, ibadet etmek, bu öğretileri tutmak ve

bunun gibi tüm Tanrı ülkelerinde yer alan *Devaputralar* ile birlikte *Jambudvīp*adaki canlıların mutluluğu ve selameti için bu *dhāraṇī* ile *mudrāy*ı tutmanı emrediyorum.” (İsi 2019: 190).

UV 154-158: tutdaçı: okıdaçı: *sarıt kıltaçı* tapındaçı: boşgundaçı: aşidtäçı bar ärsär: ol oron-takı alku tınl(ı)ğ-lar ymä artokrak arığ süzök bolmak-ı bolur (İsi 2019: 164), (U II 1911: 38). “Tanrılar Hükümdarı Indra (hangi yerde olursa olsun) bu *dhāraṇīy*i yazmak, okumak, ezberlemek, ibadet etmek ve öğrenmek için duyulursa, o yerdeki tüm canlılar saf ve temiz olacaklar.” (İsi 2019: 191).

Tantrik Budizmin *mantra* ve *dhāraṇī* terimlerinin uygulanma yöntemini bildiren *sarıt* sözcüğü, Budizm içerisinde bu büyü formüllerinin Budist inanırlarca akılda tutulmasını, okunmasını ve ezberlenmesini ifade etmektedir. Budizm içerisinde kendini gösteren yenilenme anlayışının ürünü olan büyü formülleri, Tibet'teki yerli halkın batıl inançlarına dayanmaktadır. Kendisini 7. yüzyılda gösteren bu Tantrik akım, Budizmin hâkim olduğu coğrafyalar içerisinde zamanla Budizmin var olan kuru ve sıkıcı üslubuna tepki olarak doğan bir harekettir. Budizm içerisinde Mahayāna mezhebine bağlı gelişen Vajrayāna ekolünün ürünü olan Tantrik Budizm, Uygurların Moğol hâkimiyeti altında tercih ettikleri dinî bir sistem olmuştur. Uygurların Moğol hâkimiyeti altında oluşturdukları Tantrik akımın ürünü olan eserler içerisinde yer alan *mantra* ve *dhāraṇī*ler, vaat ettiği uzun yaşam, yeniden doğum gibi sözlerle Uygur Budizmine yeni bir hava katmıştır.

Eski Uygurca dönemine ait metinlere bakıldığında, *sarıt* sözcüğünün UV, *Dışastvustık* ve BT VII'de yer alan Tantrik eserlerde geçtiği görülmektedir. Tantrik Türk Budizmine ait dinî bir terim olarak sözcüğün AY I içerisinde yer alması, Uygur döneminde etkisini gösteren erken dönemli Tantrik etkilerden kaynaklanmaktadır. Bu doğrultuda, Eski Uygurcaya ait dört metin yoluyla tanıklanan *sarıt* ifadesi, Tantrik Türk Budizminin temel sözcüklerden biridir. İfadenin Uygur metinlerindeki yazımı noktasında

dikkat çekici husus, imla noktasında *sarıt* sözcüğünün *Dışastvustık* adlı eserin 669. satırında

ilk hece ünlüsünün gösterilip 716. satırda ise ilk hece ünlüsünün yazılmamasıdır. Bu da sözcüğün muhtemelen yabancı bir dilden alınıp Türk fonetiğine uydurulması noktasında geçişler yaşadığını göstermektedir.

2. Köken bilgisel olarak *sarıt* (kıl-) ifadesi

İlk kez Eski Uygurca dönemine ait metinlerde tanıklanan *sarıt kıl-* ifadesi, *sarıt* ismi ile ve *kıl-* yardımcı eyleminden meydana gelmiş birleşik bir eylemdir. Deyim görevinde genellikle Budist gelenek içerisinde *dhāraṇī* ve *sūtra*'ların akılda tutulmasını anlatan bu söz, “tekrarlamak” anlamı yanında “ezberden okumak” (Şen 2017: 166) ifadesini de karşılamaktadır. Bu deyim, ayrıca “tekrarlamak, dilinden düşürmemek” (Şen 2017: 67) anlamındaki *agızda tut-~agızta tut-* deymi ile eş değerdir. Bu deymi oluşturan *sarıt* sözcüğü, üzerinde köken bilgisel değerlendirmelerin yeterince yapılmadığı ifadelerden biridir. Bu sözcük, Türk dilinin etimolojik sözlükleri arasında yer alan EDPT (Clauson 1972) ve VEWT (Räsänen 1969) adlı eserlerde yer almazken DTS'de bu kelime, deyim görevindeki *sarıt qıl-* “ezberlemek” (Nadalyayev 1969: 489) anlamıyla gösterilip ifadenin geçtiği AY I ve *Dışastvustık* yayınlarına yönlendirilmektedir. Eski Uygurcanın dönem sözlüklerinden ve gramerlerinden EUTS (Caferoğlu 2011) ve ETG'de (Gabain 2007) ifadeye yer verilmezken 2014 yılında İsmail Doğan ve Zerrin Usta tarafından hazırlanan *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı* (2014: 275) adlı eserde kelimenin AY I ve *Dışastvustık* yayınlarındaki tanıklarına yer verilerek herhangi bir anlamsal ve köken bilgisel değerlendirmelere girilmemiştir. U II'de Müller, ifadeyi “zum *Recitieren” (1911: 33) olarak vermektedir. BT VII'de Kara ve Zieme, *sarıt qıl-* ifadesini “rezitieren” (1976: 95) olarak verip okuyucuyu

A 87 numaralı dipnotta AY, U II ve *Dışastvustık* yayınlarına yönlendirmektedir (1976: 34). BT XVIII'de Zieme, sözcüğü “Rezitation: ezber” olarak verip kelime hakkında herhangi bir değerlendirmeye girişmez (Zieme 1996: 223). Kaljanova, *Dışastvustık* yayınında *sarıt kıl-* ifadesini oluşturan isim unsuru görevindeki *sarıt* sözcüğü hakkındaki değerlendirmeleri tanıklarla göstermektedir. Kaljanova, sözcükle ilgili tanıkları gösterdikten sonra kelime hakkında Tezcan'ın bahsettiği değerlendirmelere yönelse de kelimenin kökeni hakkında herhangi bir görüş bildirmemektedir (Kaljanova 2005: 160). Tezcan, BT VII A 87'de yer alan *sarıt kıl-* ifadesinin “makamla ezbere okumak” anlamında olduğunu belirtip bu deyimini oluşturan *sarıt* sözcüğünün Türkçe ise, Türkmençe *sarna-* ve *sarnaş-* “bir şeyler söylemek, mırıldanmak” ifadeleri ile karşılaştırılabileceğini belirtmektedir. Tezcan'ın köken bilgisel yönden sözcüğün Türkçe ya da yabancı kökenli olduğu noktasında kesin bir görüşü söz konusu olmasa da, yukarıda zikredilen araştırmacılardan farklı olarak kelimeye yönelik deneme girişiminde bulunması, dikkat çekicidir (Tezcan 1979: 305). Tezcan'ın belirttiği, Türkmençe *sarna-* ya da *sarnaş-* sözcüklerine bakıldığında, eylemlerin “mırıldanmak” (Tekin vd. 1995: 563) anlamında olduğu görülmektedir. *sarna-* eylemi içerisinde yer alan *-rn* ünsüz çifti, Türkçenin ünsüz çifti sistemine aykırı bir birleşimdir. Bu ünsüz çifti, bize *-r* ve *-n* sesleri arasında dar bir ünlünün bulunduğunu ve zamanla bu dar ünlünün düştüğünü göstermektedir. Bu durumdan hareketle, Tezcan'ın bahsettiği ilgili eylemlerin *sarına-* ya da *sarına-ş-* şeklinde olduğu görülmektedir. Türkçede bazı istisna kelimeler dışında, iki ya da üç heceli kelimelerin türemiş bir sözcük olduğu göz önüne alındığında, eylemin **sarın+a-* şeklinde morfolojik açılıma sahip olduğu görülmektedir. EDAL'da (Starostin 2005: 1218) *-sarV* madde başıyla “şarkı, festival, eğlence” anlamındaki *sari* sözcüğü gösterilmektedir. Proto Tunguzcada **sari-n* ve Mançucada *sarin* şeklinde görülen bu ifade, Proto Türkçede **sarin* şeklinde “şarkı” anlamına gelmektedir. Proto Türkçe dışında bu ifade, Türkmençe, Kazakça, Kumukça ve Oyratça gibi dillerde *sarin* olarak görülmektedir. Starostin ve ekip arkadaşları tarafından varsayımsal olarak tasarlanan *sari* sözcüğü, Eski Uygurcaya ait metinlerde karşımıza çıkan *sarıt* ifadesi ile ilişki olabilir. Temel anlamı ses olan “mırıldanmak, dilinden düşürmemek” anlamındaki *sarıt* ifadesi Budist Uygur geleneği içerisinde öneme sahip *dhāraṇī* türüne ait metinlerin tekrarını ifade etmesi ile bilinen bir sözcüktür. Bu doğrultuda, *sarıt* sözcüğünün **Proto Türkçe sarV* ve isimden isim yapan *+t* ekinen türediği düşünülse de, *+t* ekinin eski bir çokluk eki olarak *oght*, *ylpagut*, *kanat*, *tigit* (Tekin 2016: 97) gibi kalıplaşmış ifadeler türetmesi, *sarıt* sözcüğünü oluşturan kök ve ekin birbiriyle ses ve işlev bakımından uyumadığını göstermektedir. Yıldız, çalışmasında *sarıt kıl-* ifadesi ile ilgili “Kayıt-Saklama fiillerinin {+DA} TUT-(MAK) yapısında *agızda tut-(mak)* ve *könülte tut-(mak)* şeklinde birleşik fiiller olması ile *agız* ve *könül* kelimelerinin BELLEK kavramı için kullanılması dikkate değerdir. Ayrıca, ‘akılda tutmak, hıfz etmek, ezberlemek, bellemek’ anlamında basit veya türemiş bir fiilin tarafımızdan tespit edilememiş olmasıyla beraber; kayıt-saklama fiilleri kategorisine girmeyen, ancak derin yapısında EZBER kavramını bulundurarak ‘ezberden okumak/söylemek’ anlamına gelen *agzan-(mak)*, *okı-(mak)*, *sarıt kıl-(mak)* ve *takşur-(mak)* fiilleri de dikkatlerden kaçmamalıdır.” (2019: 30) açıklaması, *sarıt kıl-* ifadesiyle ilişkili “Bellek Fiilleri” kavramına işaret etmektedir. Uzunkaya ise *sarıt kıl-* fiili ilişkili değerlendirmelerini “Her nerede bu *dhāraṇī* gösterilecek olursa, eğer bilhassa yazılırsa (Uyg. bititdäçi; Çin. 書寫 shuxie), okunursa ve ezberlenirse (Uyg. okıdaçı , sarıt kıltaçı; Çin. 受持讀誦 shouchi dusong) vb. o yerde bütün canlılar ziyadesiyle arınır.” (2019: 112) ifadesi ile ortaya koyarak ilgili yapının *sarıt kıl-* olarak okunacağını göstermiştir.

Eski Uygurca *sarıt kıl-* ifadesinde tanıkladığımız *sarıt* sözcüğü ile ilişkili diğer bir görüş, sözcüğün hem toplumsal yaşamın sürekliliğini gösteren ticari faaliyetler hem de manevi yaşamın devamını sağlayan dinî etkiler kaynaklı dil ilişkileri sonucu, Türkçeye ödünçlenmesine dayanmaktadır. Bilindiği gibi, Türk dillerinin İranî dillerle teması ve bu temas sonucu yaşanan dilsel ve toplumsal değişimler her ne kadar yazılı olarak Köktürkçe döneminde görülse de, İranî etkilerin bu dönemden daha önceye gittiği bilinen

bir durumdur. Türk-İran etkileşimi içerisinde gerçekleşen kültürel aktarımlar çift yönlü bir gelişme izleyerek diller arasında etkilenmelerin önünü açmıştır. Orhon Türkçesi metinlerinden itibaren doğrudan veya dolaylı olarak İran dillerinden özellikle dinî hayat, idari ve askerî örgütlenme ile ilgili çok sayıda sözcüğün kopyalandığı metinler yoluyla görülmektedir (Eker 2009: 234-236). Özellikle Budizm doğrultusunda toplumsal bir yaşam inşa eden Uygurlar, toplumsal yapılarını düzenleyen gelişmeler konusunda İranî kavimlerden özellikle Soğdlardan ilgili kültüre adapte olma adına yardımlar almıştır. Budizme ait öğretileri, doğrudan kaynak dil konumundaki Sanskritçe ve Çince'den değil de, Soğdca ve Toharcadan elde eden Uygurlar, bu dillere ait sözcükleri, aynı şekilde Soğdca ve Toharca üzerinden Türk diline aktarmıştır. Tibet Budizmine ait metinlerin anahtar kelimelerinden olan *dhāraṇī* “büyü” okuma ya da ezberleme ritüelinin tekrarını ve akılda tutulmasını sağlayan *sarīt* ifadesi, ses ve anlam bakımından Soğdca *sr'wty*'= *srūtyā* “şarkı” (Gharib 1995: 360) kelimesi ile ilişkilidir. Sözcük, Pehlevicede *srōd* “şarkı” (Mackenzie 1986: 76) şeklinde olup Modern Farsçada da *soru:d* “marş, şarkı” anlamında kullanılmaktadır. Ses ve anlam açısından Eski Uygurca *sarīt* ifadesi ile uygunluk gösteren Soğdca *srūtya* ve Pehlevicede *srōd* kelimeleri, Uygurlar ve İranî kavimler arasındaki kültürel ve ticari ilişkilerin ürünüdür. Soğdca *srūtya* ve Pehlevicede *srōd* biçimlerinden dilimize geçen bu ifadenin ödünç bir kelime olduğuna dair deliller arasında, *sarīt* (*kal-*) ifadesinin hem dinî bir terim olması hem de Eski Uygurca metinlerde özellikle *Dışastvustık* temelinde ilk hece ünlüsünün yazımında ikilik görülmesi yer almaktadır. *Dışastvustık* metninde sözcüğün ilk hece ünlüsünün gösterimi noktasında yaşanan ikilik sözcüğün Türk fonetiğine uyarlanması açısından geçişler yaşadığını göstermektedir. *sarīt* sözcüğü özelinde gördüğümüz bu ikiliği, *darni* sözcüğü özelinde Eski Uygurcanın ilk ve son dönem metinlerinde görürüz. İlk dönem Uygur metinlerinde ilk hecede ünlüsü gösterilmeden *d(a)rni* şeklinde yazılan Sanskritçe *dhāraṇī* ifadesi, sonraki metinlerde özellikle Tantrik Türk Budizmine ait *Uşnīşa Vijayā Dhāraṇī Sūtra* ve *Sitātapatrādhāraṇī* gibi eserlerde, ilk hecesi ünlülü *darni* şeklinde yazılmaktadır. Tantrik Türk Budizmi metinleri dışında AY I'de tanıkladığımız *sarīt* yazımı, erken dönem Tantrik etkilerden kaynaklı istisna özelliği taşımaktadır.

Uygur Budizminin beslendiği kaynaklardan olan Soğd ve Tohar Budizmi içerisinde “şarkı” anlamı *srūtya* sözcüğünün “ezber” kavramına işaret eden anlama geçişi, özellikle büyü formüllerinin akılda kalması adına *dhāraṇī*lerin belli tekrarlar ve ezgi ile söylenmesi ile ilişkilidir. Budistlerce kutsal sayılan bu büyü formüllerini bir şarkı gibi dilden düşürmemeleri, zamanla bu kavramın zihinde tutulmasını sağlamıştır. Bu durumu *sarīt* ifadesinin *Dışastvustık* 667-671. satırlarda eş anlamlı *agızda tut-* ifadesi ile birlikte kullanımı ile görürüz. Bu da sözcüğe dair anlam geçişinin zihinsel olarak “ezber” kavramına ulaştığı sonucunu göstermektedir.

Sonuç

Türk dilinin Tantrik Türk Budizmi döneminin dinî terminolojisi içerisinde *mantra* ve *dhāraṇī* denilen büyü formüllerinin öğrenilmesini, akılda tutulmasını ve ezberlenmesini karşılayan *sarīt* sözcüğü, Eski Uygurca dönemine ait dört metinde tespit edilmiştir. Tespit edilen dört metin içerisinde *sarīt* sözcüğünün Budizmin öğretisi türü olan *mantra*, *dhāraṇī* ve *sūtra* terimlerini anlattığı görülmektedir. Kelime ile ilgili değerlendirmeler ve tanımlar göz önüne alındığında, sözcük İranî bir dilden Eski Uygurcaya aktarılmıştır. Eski Uygurcaya aktarılan bu sözcüğün kaynağının Pehlevicede ya da Soğdca gibi İranî dillerden olduğu, Proto Türkçe **sari+t* birleşimindeki şekil ve anlam uyumsuzluğundan dolayı daha güçlüdür. Türk dilinin Orhon Türkçesi dönemine denk gelen olası Pehlevicede ilişkiler bir yana bırakılırsa, Eski Uygurca döneminde Uygurların Soğdlarla giriştikleri ticari temas yanında, Soğdların Budizm ve Budizme ait kavramları Uygurlara öğrettiği gerçeği düşünüldüğünde, dil ilişkileri bağlamında kelimenin Soğdca *srūtya* biçiminden ödünçlenmesi mümkündür.

Kaynakça

- Doğan, İ. ve Usta, Z. (2014). *Eski Uygur Türkçesi söz varlığı*. Ankara: Altınpost.
- Eker, S. (2009). Divanü Lugâti't-Türk ve İran dillerinden kopyalar üzerine I. *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 13, 233-283.
- Gharib, B. (1995). *Sogdian dictionary Sogdian-Persian-English*. Tahran: Ferhangan.
- İsi, H. (2019). *Eski Türkçe Tantrik Bir Metin: Uşnîşa Vîjayā Dhārañī Sūtra*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. [UV]
- Kaljanova, E. (2005). *Uygurca Dışastvustık* (giriş, metin, çeviri, dizin ve tıpkıbasım). Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Kara, Györg ve Zieme, P. (1976). *Fragmente tantrischer werke in uigurischer übersetzung*. Berliner Turfantexte VII. Berlin: Akademie Verlag.[BT VII]
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk: giriş, metin ve dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- MacKenzie, D.N. (1986). *A Concise Pahlavi Dictionary*. London: Oxford University Press.
- Müller, F. W. K. (1911). *Uigurica II*. Berlin: Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. [U II]
- Nadalyayev, B.M. ve diğer.(1969). *Drevne Tyurskiy slovar'*. Leningrad: Nauka.[DTS]
- Starostin, S.A. ve diğer. (2005). *An etymological dictionary of Altaic language*. Leiden-Boston: Brill. [EDAL]
- Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tekin, T. ve diğer.(1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 18.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tezcan, S. (1978-1979). TANITMALAR: Georg Kara-Peter Zieme: Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, Sayı 1978-1979, 301-306.
- Uzunkaya, U. (2019). Eski Uygurca Uşnîşavîjayā-nāma-dhārañī üzerine. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (16), 106-125.
- Yıldız, H. (2019). Eski Uygurcada Bellek Fiilleri. *Türkbilig*, 2019/37, 21-34.
- Zieme, Peter (1996). *Altun Yaruq sudur*. vorworte und das erste buch. Berliner Turfantexte XVIII. Brepols: Belgium. [AY I]